

С.У.Такиров

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: arzhan68@mail.ru)*

Сәбит Мұқанов және кеңестік сын

Мақалада XX ғасырдың қыркыншы жылдарындағы қазақ әдеби сынының өзекті мәселелері мен жазушы С.Мұқановтың шығармашылығы ғылыми тұрғыда зерделенді. Көркемдік даму үдерісін, қаламгер шығармашылығын сын талқылауынан өткізудегі, тоталитарлық жүйе қысымындағы сын табиғаты жүйелі талданды. Әдеби сынның жанрлық тұрғыдан ізденістерімен қатар, С.Мұқановтың көркем туындылары мен сын мақалалары жан-жақты қарастырылды. Сондай-ақ сынның проблемалық мақала, полемикалық мақала, әдеби шолу, тағы басқа түрлерінің жандана бастауы жан-жақты сарапқа салынды.

Кілт сөздер: ұлттық әдебиеттану, сын, әдеби және классикалық мұра, идеология, теория, шығармашылық көркем өнер.

XX ғасырдың отызыншы-қыркыншы жылдарында сын мен әдебиеттану ғылымы маркстік-лениндік әдіснаманы түпкілікті басшылыққа ала отырып, дәуір талабы жүктеген келелі істерді қолға алуға, яғни өзінің өткен жолын біржақты терістей отырса да, жаңа бағыттағы ізденістерге ден қоюға мәжбүр болды. Бұл жерде ұлттық әдебиеттану, соның ішінде әдеби сын идеологиялық қыспақ пен теперішке толы 1937–38 жж. қасіретінің қиянатын өткергенімен, 1940 жж. өзінің жетілу, қалыптасу кезеңіне қадам басқанын атап өткен жөн. Ашығын айтсақ, ұлттық әдеби сын өзінің тарихи туу жолындағы қиын-қыстаулы кезеңдерінде ерінбей-жалықпай, тіпті, ұлтшыл атандыратынын біле тұра, басын бәйгеге тіккен сын сардарлары мен сарбаздарының 1940 жылдардан басталатын жаңа дәуіріне қадам басты. Профессор Т.Кәкішев оны «қазақтың ұлттық әдеби сынының қалыптасу дәуірі» деп атағаны мәлім [1]. Оның алғашқы қадамдары отызыншы жылдардың соңында-ақ белгі бере бастағаны анық. Біріншіден, А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» ғылыми қолданыстан шығарылып тасталса да, ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірде ізденістердің жалғасып жатқанын дәлелдеген Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» (1938), Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940) секілді еңбектері жарық көрсе, екіншіден, мектеп оқулықтары мен оқу құралдары жазылды. Сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихын жасау, дәуірлеу мәселесіне қатысты Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев мақалалары, классикалық мұра, соның ішінде С.Торайғыров, М.Өтемісұлы, Ш.Уәлиханов, Нарманбет, Әріп, Ақмолла сынды ақындарға қатысты 1939–40 жж. жарық көрген мақалалар әдебиеттанудың өзекті мәселелерін көтерумен қатар, оның ғылыми сипатынан таза айрылып қалмағанын аңғартты.

Отызыншы жылдардың аяқ кезінде әдеби сынның көлемі азайып, «жауынгерлік» сипаты төмендегенімен де, оның зерттеушілік жағы, ғылыми сипаты анықтала түсті. 1939 ж. «Әдебиет майданы» журналы «Әдебиет және искусство» аталып шықты. «Журнал бетінде «Сын және библиография» деген айдар ашылып, онда сыни мақалалар жүйелі түрде жариялана бастады.

Сонымен қатар отызыншы жылдар соңына қарай жаңа оқулықтар мен оқу құралдарын жазу жұмыстары қолға алына бастады. «Оған басты себеп — Қазақ ССР Оқу халық комиссариаты 1939 жылы «Орта мектептердегі 8–10 кластардағы әдебиет сабағы 5–7 кластардағыдай әдебиеттік оқу болмай, тарихи әдебиеттік курс ретінде жүруі қажеттігіне» шешім қабылдап, жаңа жүйедегі оқу бағдарламалары мен оқулықтар жасауды талап етті. Осыған сай алғашқы барлау ретінде әдебиет пәнінен бағдарламалар жобасы жасалып, соның негізінде хрестоматиялар құрастыру қажет болды» [2].

Саясат шылауында жасалған жаңа бағдарламада халық ауыз әдебиетінен бастап кеңес дәуіріндегі әдебиет аралығының тарихын оқытудың өзі ұлттық сөз өнерінің тарихын кезең талабына сай зерттеуге мүмкіндік жасап қана қоймай, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің жандануында үлкен маңызы болғанын терістей алмаймыз. Бұл мәселеге тоқталуымыздың себебі — сын әдеби даму үрдісіне қатысты ғана емес, әдеби және классикалық мұраны сын тезінен өткізуден де шет қала алмайды. Және де әдебиеттанудың қалыптасу барысында сын мен әдебиет туралы ғылым қанаттаса дамығанын да назардан тыс қалдыру мүмкін емес. Өз кезегінде әдеби өркендеу үрдісі үзілген жерде сынның да дамуы тежелетіні, дағдарысқа ұшырайтыны мәлім. Қазақ әдебиеті тарихында есімдері

ерекше аталатын Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, Б.Майлиндердің атылуы, М.Әуезовтің қуғын-сүргін көруі, ұлттық сөз өнерін дағдарысқа ұшыратқаны, оның көркемдік дамуына зор нұқсан келтіргені — бүгінгі әдебиеттануда аз айтылып жүрген жоқ. Ең бастысы, әдеби өркендеудегі тарихи сабақтастыққа, дәстүр мен жаңашылдық арнасына сызат түскені ұлттық сөз өнерінің шынайы даму бағытына, жанрлық сипатының кемелденуіне кереғар әсер етуінде десек, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сынды қаламгерлердің әр саладағы ізденістері әдебиетімізді заман талабынан туған осы дағдарыстан арылтты. Бұл мәселеге байланысты қазіргі әдебиеттануда 1937-38 жылдардағы ойранға дейін де және одан кейін де көркем сөз өнері, оның ішінде, әрине, проза тұйыққа тірелді деу — артық. С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин сынды алыптарынан айрылып, әдебиет тоқырау індетіне душар болса да, мүлдем тосылып қалған жоқ. Алдыңғы буын айта алмай кеткен өрелі ойды, аяқтай алмай кеткен іргелі істі С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин есімді көрнекті жазушылар одан әрі жалғастырды. Әңгіме, повесть, роман жанрларында елеулі-елеулі шығармалар жазылды деген байыпты пікірлер айтылуда.

Ал поэзияда Т.Жароков, Ә.Сәрсенбаев, Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Ж.Саин, Қ.Аманжолов, Д.Әбілов, А.Тоқмағамбетов, Қ.Әбдіқадыров, Ж.Сыздықов, И.Байзақовтар жаңа өлең, поэмаларымен көрінсе, 1939 ж. Ғ.Мұстафиннің «Өмір не өлім», С.Ерубаевтың «Менің құрдастарым», С.Мұқановтың «Ботагөз» романдары жарық көрді. Шынын айтқанда, 40-жылдардан бастап қазақ әдебиетінің қай жанрда болса да жазылып жатқан туындылары социалистік реализмнің әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы секілді қағидаларын басты назарда ұстануына мәжбүр болды. Кеңестік идеология талап-тілектері әдеби сынды да осы қағидаларды негізге алуына, кез келген шығарманы талдап-талқылауда, баға беруде саяси және социологиялық тұрғыда келуіне мәжбүр етті. Мұндай келеңсіз құбылыс тұтас кеңес әдебиетіне де тән еді десек, «...біздің өміріміздің бір ерекшелігі 30-жылдардан бастап әлеуметтік-мәдени «дәстүрдің» я барлық ерекшеліктерін бойына сіңірген партия саясатына сын айтуға болмады. Керісінше, партия саясатын жоғары дәрежелі «позиция» ретінде қабылдап, осы саясатқа идеология, теория, шығармашылық көркем өнер де толық бағындырылды» деген орыс әдебиетші-ғалымдарының пікірімен келісуге болады [3]. Бұл тек қазақ әдебиетіне ғана емес, тұтас кеңес әдебиетіне де тән құбылыс болатын. Қазіргі кезде сол тұстағы идеологиялық өктемдікті орыс әдебиеттануы «Кеңес империясы құлағаннан кейін кеңестік әдебиет империясы да біржола құлады» деп түсіндіреді [4]. Ал қазақ кеңес әдебиеті де саясат шоқпарының құқайын аз татқан жоқ.

Қазақ кеңес әдебиетінің әр жанрдағы серпілісі, өрісі тарылып солақайлыққа ұрынуы — әдеби сынның заман талабына сай жаңаша жандануына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Мысалы, 1930 жж. ортасындағы әдеби сындағы формализм мен натурализм туралы, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров шығармалары туралы сыншылдық пікірталастың репрессия тұсында желісі үзілсе, мұндай үрдіс 1939 ж. қайта жалғасын табуға ұмтылыс жасап, әдеби-теориялық тұрғыда талдаудағы ізденістерге мұрындық болды.

Мәселен, 1939 ж. 3 маусымда С.Мұқановтың «Жұмбақ жалау» романына әдеби талдау болып, сыншы Е.Ысмайылов шығарманың тақырыптық-идеялық және көркемдік сипаты туралы баяндама жасады. Ал баспасөз бетінде Б.Кенжебаевтың «Жұмбақ жалау», Е.Ысмайыловтың «Жұмбақ жалау туралы», Ж.Жұмахановтың «Жұмбақ жалау» атты сын мақалалары жарияланып, романның жетістіктері, кемшіліктері сөз болды. Әрине, аталған туындының таптық сипатына баса назар аударылғанымен, көркемдік мәселесі де өткір қойылды. Бұны әдеби сынның репрессиядан соң өзінің шын мәніндегі табиғатын, басты мақсатын, яғни туындыны теориялық және ғылыми негізді сын тезінен өткізу болып табылатынын байыптаған талпынысы еді деп бағалауға болады.

Әдеби сында орын алған солақайлық пен олқылықтардан арылу жолында оған белгілі бір дәрежеде қозғау салтын сын жанрлары қатарында проблемалық сын мақалалардың алар орны маңызды. Бұл орайда Ғ.Мүсіреповтің «Өсер әдебиетке өсірер сын керек», С.Мұқановтың «Проза және сын туралы», М.Әуезовтің «Жақсы сынға жан пида», Е.Ысмайыловтың «Келелі үш мәселе» мақалалары сынды жандандыру, оған эстетикалық сипат дарыту мақсатын көздеуі де соның нақты дәлелі болса керек.

М.Әуезовтің ғылыми, сын еңбектерін зерттеген К.Сыздықовтың мына бір тұжырымы осы бір мақаланың құндылығын аша түседі: «Әдебиет сыны, көркем өнер туралы ғылым әрқашан да дәуір тынысын, заман ерекшелігін, замандас қажетін, қоғам талабын танып, аңғарып, соны өтеу жолында

кажетті тақырыптарды және солардың мүмкіндіктерін, жалпы заңдылықтар аясында сарапқа салып отыруға міндетті» [5].

Егер де отызыншы жылдар ортасында, яғни репрессиялар тұсындағы, сында полемикалық мақалалар табиғаты «халық жауларын» әшкерелеу, шығарманың «ұлтшылдығы» мен «буржуазиялық» белгісін айқындау тұрғысында өрбігенін айтар болсақ, отызыншы жылдар соңында ондай басты кемшіліктен арылуға деген талпыныс айқын байқалды. Мысалы, Ғ.Мүсірепов «Өсер әдебиетке өсер сын керек» мақаласында «Сыншы емеспін, жазушымын, сынаушы емен, сыналудымын. Бірақ, сыншы кім оны да білгім келеді» дей келіп, сынның ғылыми сын, халық сыны түрлерін нығарлай ескертеді. «Арзанқол, құр айқай» сынның орын алуы, оның әдеби дамуға тигізген зардабын байыптай кеп, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов баяндамаларындағы әдебиет мәселелеріне қатысты кейбір үстірт пікірлерімен ғылыми негізді, эстетикалық сипаттағы полемикаға түседі.

«Мәдениетті әдебиет болсын деген адам мәдениетті ғылыми сынға ұмтылсын» деп ескертуі де әдеби сынға қойылар талап пен талғамды ұштау қажеттігіне биік жауапкершілікпен келгенін де танытады [6]. Полемикалық сынның эстетикалық арнаға бет бұруының ендігі бір көрінісі «Жақсы сынға жан пида» атты М.Әуезов мақаласы болды.

М.Әуезов С.Мұқановтың «Проза және сын туралы» сыни мақаласындағы кейбір даулы мәселелермен ой бөлісіп, өзінің байыпты пікірін білдірді. Жазушы полемикалық сынның тамаша үлгісін таныта отырып, өзінің «Айман-Шолпан» пьесасына қатысты айтылған С.Мұқанов пікірімен келіспейтін тұстарын дәлелдеп көрсетеді. Қаламгер халық ауыз әдебиетіндегі «Айман-Шолпан» жыры мен өз пьесасының сюжеттік желісі, тартыс сипаты және кейіпкерлер сомдау ерекшелігіне салыстырмалы тұрғыда баса назар аударады. Әсіресе Көтібар бейнесіне қатысты ғылыми пікірлер түйеді. Лирозпостағы, либреттодағы, пьесадағы және нақты өмірдегі Көтібар болмысының ара-жігін ашуда С.Мұқанов тарапынан кеткен ғылыми алшақтықты парасат пайымына, ғылым тезіне салады.

«Сынай көрме» деп сенің қаламыңа ешкім жармаспайды. Бірақ айтқанын дәлелдеп, таратып алып, объективті келіп қорытсақ болмай ма?» деген пікірінен де ғылыми нақтылыққа шақыруын көреміз [7; 155]. Дүдәмал ділмарлық емес, парасатты пайымға шақырған М.Әуезов туындап отырған дәйексіздікті түзету қажеттігін лироэпос, либретто және пьеса негізінде ғылыми екшеу арқылы жүзеге асыру керектігін де ескертеді.

«Тек сын атынан қиястық жүрмесін, дәлел орнына далбай жүрмесін» деген пікірі қатты айтылғанына қарамастан, С.Мұқанов пікірінің үстірт топшылауын сын тезіне салудағы М.Әуезов байыптылығын тағы бір дәлелдей түседі [7; 156].

Ғ.Мүсірепов М.Әуезовтің полемикалық мақалалары, біріншіден, ендігі кезекте сын әдебиеттің мүддесін көздеп, ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық нақтылықты темірқазық етіп ұстану қажеттігін көтерсе, екіншіден, сынның объективтілігі, эстетикалық, ғылыми негіздеріне үңілуге және оған нақты бағыт-бағдар беруімен ерекшеленеді. Шын мәніндегі сын табиғатына қатысты Ғ.Мүсіреповтің «өткір сын», М.Әуезовтің «жақсы сын» деген анықтамалары да ғылыми және эстетикалық сынға ғана жүктелер келелі міндетті күн тәртібіне өткір қоюымен де дараланады.

Елуінші жылдың басында қабылданған қаулы-қарарлар шешімінен туындаған қателіктер қазақ әдебиеттануы мен сынында мына мәселелерге қатысты анық байқалды: Абайдың ақындық мектебі мен ақын шығармашылығын зерттеу; Кенесары-Наурызбай туралы тарихи жырлар мен көтеріліске қатысты әдеби мұраларды мансұқтау; XIX және XX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихының көрнекті өкілдерінің өмірі, туындыларындағы отаршылдыққа қарсы күрес сарыны; М.Әуезовтің «Абай» романы, С.Мұқанов, Қ.Аманжолов, Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин және өзге де ақын-жазушылар шығармашылығындағы керітартпалық пен «ұлтшылдық» және қазақ эпосына қатысты нигилистік көзқарастар.

Идеология майданындағы «ұлтшылдыққа» қарсы алғашқы күрес 1950 ж. Қазақстанда Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың мән-маңызын байыптаған еңбектерді терістеу арқылы көрінді. «Ол — әрбір халықтың тарихындағы ұлттық қозғалыстарды қаралап, — деп жазады Р.Бердібай, — тек Ресейдің мәртебесін көтеретін құбылыстарды ғана қолдау арқылы бағынышты елдердің санасын мәңгірттендіру мәселесін шешу болатын» [8]. Осы ұлт-азаттық қозғалыс туралы Т.Жұртбайдың мына пікірі де сол заман шындығын аша түседі. «1941–1953 жылдардың арасындағы отандық тарих ғылымы мен кеңестік идеология дүбірлерінің бастапқыда домалақ арыз, жай арыз түрінде ұйымдастырған, кейіннен ашық пікірталасына түрткі болған Кенесарының іс-әрекеті ақыры жаппай жазалау науқанына алып келді. Панкратова, Греков, Державин, Кучкин, Зутис, Миллер, Лурье, Вяткин іспетті ғұлама ғалымдардың табанды қарсылығына қарамастан, үнемі арандату

арқылы тобырды «қырағылыққа шақырып» дәнiккен отарлаушы, «коммунистiк-колонизаторлық» саясат Яковлев, Морозов, Юшков, Айдарова, Шойынбаев, Якунин, Толыбеков, Ақынжанов, Нұрышев, Ким iспеттi заманға бейiмделгiш жалтақ та жарамсақ жандардың жандайшаптығына сүйене отырып, Кенесарыға және сол арқылы, ұлт-азаттық идеясына қарғыс таңбасын басты» [9]. Бұл ретте 1950 ж. 26 желтоқсанда «Правда» газетiнде Т.Шойынбаев, Х.Айдарова, А.Якуниннiң «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» мақаласының жариялануы қатерлi роль атқарды. Ол 1951 ж. өткен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетiнiң VIII Пленумында Ж.Шаяхметов жасаған баяндамаға басты арқау бола отырып, саяси билiк жүйесiнде түпкiлiктi қолдау тапты.

Баяндамашы: «Идеологиялық жұмыста, әсiресе тарих ғылымы, әдебиет және искусство саласында әлi де iрi кемшiлiктер, саяси қателер мен ұлтшылдық бұрмалаушылықтар бар. Бұл қателер, әсiресе Кенесары Қасымовтың қозғалысына баға беруде айқын көрiндi», — дей келiп, тарихшы Е.Бекмаханов, әдебиетшiлер Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, қаламгерлер М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Бекхожиннiң Кенесарыға қатысты еңбектерi мен шығармаларын идеологиялық тұрғыда өткiр сынға алып, «ұлтшылдық» таңбасын басты [10]. Сонымен қатар Қ.Әбдiқадыров, Қ.Аманжолов, С.Бегалин, Ә.Әбiшев, Ә.Тәжiбаев шығармаларындағы ұлт тарихына тамыр тартқан идеялық арналардан «қателiктерi» терiлiп, олардың «кемшiлiктерiн» көрсете кетуi де назардан тыс қалдырмады. Бұл кеңестiк қоғам орнағаннан бастап саясаттың «қол шоқпары» болып қит етсе, жау iздеуге әбден дағдыланып алған, әшкерелегiш жолды қатты ұстанған әдеби сынға жаңа нысана тауып беруге жасалған бағыт-бағдар десе де болады. Коммунистiк идеология осы қаулы-қарар негiздерiндегi ұлтшылдықты әшкерелеу жұмыстарына бұрынғыдай әдеби сынды тағы да кеңiнен пайдалануға ұмтылды.

Сондықтан да қазақ әдебиеттануы мен сынында Кенесарыға, Наурызбайға қатысты зерттеулер мен көркем туынды жазған ғалымдар, қаламгерлердiң бәрi де «ұлтшыл» атанып шыға келдi. Мәселен, Е.Ысмайыловтың «Кенесары Қасымовтың қазақ халқын азат ету жолындағы күресi туралы» мақаласы, Қ.Бекхожиннiң «Батыр Науан» поэмасы, М.Әуезовтiң «Хан кене» драмасы мен «Ақын ағасы» романы, С.Мұқановтың «Балуан Шолақ» повесi, Қ.Жұмалиевтiң «Батыр Мәлiк» мақаласы саяси өлшеммен қаралғандықтан, «қара тiзiмге» алынып, қауiптi шығармалар сипатында танылды. Әдебиет пен өнердегi «саяси ауа жайылушылықты» барынша әшкерелеудi мақсат еткен Ж.Шаяхметов: «Қ.Аманжолов «Дауыл» деген өлеңдер жинағында қайдағы бiр ежелден келе жатқан, жапа-жалғыз «Қазақстанды» жырлайды. Ол Қазақстанды «ата-бабаларының жерi» деп сүйедi. Ол үшiн Қазақстан «Жер мен көктiң бiрден-бiр жұмағы», ал Ертiс өзенi — «бостандықтың бесiгi». Ә.Тәжiбаев «Жас қазақ» деген өлеңiнде елеулi ұлтшылдық қате жiбередi. Ақын Бекхожин «Мария Жагорқызы» деген поэмасында халықтар достығы туралы маңызды тақырыптағы тарихи шындықты бұрмалайтын өрескел қателерге жол бердi», — деп әдеби сынның ендiгi ұстанар бағыты мен мақсатын да «айқындап» берумен қатар, «ұлтшыл» ақындар қатарын жаңа есiмдермен толықтыра түстi.

Идеология кеңес саясатының қол шоқпарына айналған жағдайда республика басшысы Ж.Шаяхметовтың Кенесары сынды тарихи тұлға туралы пiкiрiн мың құбылтуы — таңғаларлық жағдай емес. Нақты айтсақ, 1944 ж. айтқан «майдандағы қазақ жауынгерлерiн Абылай, Кенесары, Наурызбай рухы қолдасын» деген өз пiкiрiне қарсы шығып, оны қателiк деп табуы — соның бiр ғана мысалы бола алады. Ұлт тарихына қатысты соны iзденiстердi, кемшiлiктер орын алған деп тауып, себебiн сол кездегi ҚК(б)П Орталық Комитетiнiң идеология жөнiндегi хатшы I.Омаровқа арта салуы да дәуiр кескiнiн көрсететiн шындық едi.

Ал «Идеологиялық жұмыстағы бұрмалаушылықтар мен қателiктердiң бiр себебi мынау: ұлтшылдықтың қайталаған жеке белгiлерiне қарсы республика партия ұйымдарының күресi нашар болды, партия ұйымы тарихтағы және әдебиеттегi ұлтшылдық әрекеттерге тиiстi маңыз бермедi» деген Ж.Шаяхметовтың тезистiк бағдарын әдеби сын iлiп әкеттi де тiптен даурықтырып жiбердi [10; 13]. Соның салдарынан әдебиет тарихын зерттеу саласында көркем шығармаларды әдеби-теориялық талдау мен сыни тұрғыда бағалау барысында әсiре бұрмалаушылықтар орын алды да, оны әдеби сын кезектi дәйексiздiк пен бiржақтылық көзқараста насихаттауды қолға алып, идеологиялық тұрғыда негiздей бастады.

«Әдебиет тарихының көп беттерi «ақтаңдақ» күйiнде қалды, социалистiк реализм теориясы әдебиеттiк әдiсiмiздi бiржақты, жалаң мадақтаудан аса алмауы салдарынан әдебиет сыны да өз мiндеттерiн ойдағыдай орындаған жоқ», — деп академик С.Қирабаев атап жазғандай, әдеби сын саяси

науқанға белсене араласып, ғылыми-теориялық сипатынан және танымдық-эстетикалық табиғатынан қол үзе бастады. 1951 жылдың 20 сәуірінде Қазақстан Кеңес жазушылары Одағы жанындағы партия ұйымының ашық жиналысында «Правда» газетіндегі «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» деген мақала мен ҚК(б)П Орталық Комитетінің осы мақала жөніндегі Қаулысының шешімдерін талқылауда, оны жүзеге асыруда әдеби сын саяси «белсенділік» танытты.

Баяндамашы Қазақстан Кеңес жазушылары Одағының жауапты хатшысы Қ.Жармағамбетов Кенесары туралы жазылған мұралардың бәрін тұрпайы социологиялық көзқараспен қарап, әдебиеттің таптығы сияқты қағиданы алға тарту арқылы елеулі қателіктерге бой алдырды. И.Байзақовтың «Қойшының ертегісі», М.Әуезовтің «Хан Кене», Қ.Бекхожиннің «Батыр Науан» туындыларының көркемдік сипаты емес, саяси бағыты басты орынға қойылды да, олардың саяси-идеялық «кемшіліктері» қазбаланды. Ал ғылыми-зерттеушілік ізденістегі М.Әуезов, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев еңбектері сын нысанына алынып, ондағы бисаясаттық, таптық көзқарастан алшақтау мәселелеріне баса назар аударылды. Кеңес саясатына жат істерді ұйымдастырушы, дем берушілер есімдерінің нақты аталуының өзі де баяндамашының басты мақсатын танытады. Мәселен, «Кенесары Қасымовтың реакциялық қозғалысын әдебиетте дәріптеудің жаңа толқыны 1939 жылдардан басталды. Бұл мәселеге КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының сол кездегі әдеби секторы ұйытқы болды да, сол сектордың сол кездегі басшысы Е.Ысмайылов ұйымдастырушы болды», — деп табады [11; 56]. Мұндай келеңсіз көрініс қазақ зиялыларының халық тарихы мен әдебиетін ұлттық мүдде тұрғысынан таныту жолындағы береке-бірлігіне түскен сызатты ғана емес, бірін-бірі даттауға, ғайбаттауға душар еткен кер заманның кереғар келбетін де таныта түседі. Бұған бірінші кезекте сол тұстағы өктем саясат кінәлі дегенімізбен, қазақ зиялыларының бір-біріне жасаған қиястықтарының негізінде басараздық, өш алу жолында өзінің жанрлық сипатында көріне алмай отырған әдеби сынды да мол пайдаланғанын көреміз.

Аталған талқылауда баяндамашылардың қазақ тарихы мен әдебиетіндегі Кенесары тақырыбы аздық етердей, Абайдың ақындық мектебі, оның шәкірттеріне қарай ойыса берулері де тек осымен шектелмей, алдағы уақытта идеологиялық талапқа сай кезекті талданар жайттың да бағыт-бағдарын айқындай түсті. Мысалы, баяндамашы Қ.Жармағамбетов С.Мұқановтың, Қ.Жұмалиев М.Әуезовтің өткендегі «қателіктерін» термелеп, ұлтшылдық жаңаша сипатта көрініп отырғандығын дәлелдеу үшін сөз арасында іліп-шалып өтулері әдеби сынның сынампаздыққа, ашығын айтқанда, саясаттың сойыл соғарына айналғанын дәлелдей түсті.

Сын ызғары С.Мұқановты Кенесарыға қатысты өз қателігін ашық мойындауға мәжбүр етсе, М.Әуезовті өзіне қарсы айтылған негізсіз қате пікірлерден қорғануына, еріксіз ақталуына душар қылды. Ал қазақ зиялыларын бір-біріне айдап салған саяси билік жүйесі олардың пікір қайшылығына дем бере отырып, идеологиялық науқан барысын өз уысынан шығармай, бұл жолда әдеби сынның жауынгерлік және ұшқырлық қасиетін тиімді пайдаланып отырды. Бұл орында Ә.Тәжібаевтың Қ.Бекхожиннің «Батыр Науан» поэмасындағы саяси қателіктерді сын тезіне алуы, ол өз кезегінде Қ.Бекхожиннің Ә.Тәжібаевтың «ұлтшылдығын» «дәлелдеуі» айтуға оңай болғанымен, сынның сынампаздыққа, әшкерлегіш, қаралағыш сипатқа қалай ойысқанын жаңа бір қырынан аңғартады. Сынның тұрпайы социологизм теориясын басты темірқазық етіп ұстануынан «ұлтшылдық» қателіктерді «мойындату» сияқты 1937–38 жылдар ойраны кезінде орын алған көрініс те талқылау барысында айтылмай қалмады. Мысалы, «Исмайылов өзінің сөзінде Кенесарыны мадақтаушыларға дем бергенін батыл мойындаудың орнына, келешекте сол саяси қателерін қалай түзететінін айтудың орнына, «адал жұмыс істеуге уәде етемін» деген жалпылама сөзуарлыққа салынды» деген саяси қырағылық соның нақты бір дәлелі бола алады [11].

Осы Кенесары-Наурызбай тақырыбындағы зерттеу жұмыстары мен көркем шығармаларға байланысты ғана көрінген әдеби сынның алған бағыт-бағдарын бағамдасақ, елуінші жылдардың алғашқы жартысындағы әдеби сынның кескін-келбетін жан-жақты көрсетуге негіз болған төмендегідей мәселелердің бетін аша алар едік.

Біріншіден, 1947 жылғы аты-шулы қаулылардан бастап сын ұлттық әдебиеттану ғылымының жеке бір саласы ретіндегі өзінің ғылыми сипатынан көп төмендеді, әдіснамалық, теориялық ізденістерінен айырылды. Көркемдік дамуды бағамдап отыратын жетекшілік рөлінің ұлттық рухани өмірдегі мән-маңызынан айырыла бастады. «Сойып салу», «тас-талқанын шығара» сынау үрдіске айнала бастауының салдарынан қалың жұртшылықтың, оқырман қауымның сыншылдық-эстетикалық талғамы төмендеді. Саяси қателігі әшкереленген шығармалар мен еңбектерді іздеп жүріп оқып, көркем өнер саласындағы идеологиялық саясат талабына сай саяси қырағылықта сын тезінен қаға

беріс қалған зерттеулер мен туындылардан маркстік-лениндік әдіснамаға сай келмейтін кемшіліктер іздеу белең ала бастады. Ал бұл — ұлттық әдебиеттің жанрлық, тақырыптық-идеялық, көркемдік тұрғыда өсіп-өркендеуіне, дамуына кереғар ықпал етті.

Екіншіден, сын «халық жауларын» әшкерелеу науқанынан бастап 1947 жылғы Қаулыға дейінгі әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің ұлттық мүддеге тамыр тартатын, маркстік-лениндік әдіснамаға, оған сүйенген кеңестік идеологияға сәйкес келмейтін азды-көпті соны ізденістерін толығымен жоққа шығаруға ұмтылды. Бұл — ұлттық әдебиеттанудың әдебиет тарихын толықтай түгелдеуге деген тың қадамдарын тежеуге, әдебиет теориясы саласындағы ізденістерін социалистік реализмнің әдебиеттің таптығы, халықтығы аталатын қате қағидаларының тар шеңберінде қарауға мәжбүр етіп қана қойған жоқ, әдеби сынның өзінің де дағдарысқа ұшырауына әкелді. Осы кезге дейінгі қол жеткізе алған ұлттық әдеби сынның туып, енді қалыптасу дәуіріне қадам басқандағы жауынгерлік жетекші позициясынан кері шегініп, «тұрпайы социологизм» теориясы ықпалындағы батпаққа қайта бата бастады. Сондықтан елуінші жылдардың басындағы әдеби сынның кескін-келбетін таразылау жолында заман талабына сай қателіктерге бой алдырған сыншы, әдебиетші ақын-жазушыларға айып таға бергеннен гөрі, алдағы талдауларда ұлттық сынның бұндай жағдайға душар болуының тарихи, саяси-әлеуметтік және әдіснамалық себептеріне баса назар аударған абзал болмақ.

Үшіншіден, қырқыншы жылдардың алғашқы жартысында ғылыми-зерттеушілік, сыншылдық ой-пікірде төңкерісшілдік ұстаным сипатындағы «әр ұлтта екі түрлі мәдениеттің элементі» болатындығы туралы қате қағидасы назардан тыс қала бастаған болатын. Әдебиетші-ғалымдардың ұлт әдебиетінің өткен жолын тарихи шындыққа сай түгелдеуге жасаған ұмтылысы, әдебиет теориясы мен сынның бар мүмкіндікті сарқа пайдалануға деген қадамдары — оған анық дәлел. Оны «батысқа бас июшілік», «саяси көрсоқырлық пен ауа жайылушылық» деп бағалаған кеңестік идеология осы қағиданы қайтадан күн тәртібіне қойды. Нақты айтар болсақ, 1947–53 жылдары алынған қаулы-қарарлардың негізінде осы қате қағида жатыр. Бұл ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы әдіснамалық тұрғыда да, көркем әдебиетте де, көркемдік әдісте де маркстік-лениндік әдіснамасының, оған сүйенген социалистік реализмнің әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы қағидаларының басшылыққа алынуын талап етті. Ендеше, әдеби сын да бұдан алшақ тұра алмады. Керісінше, өзінің жанрлық ұшқырлығына сай белсене кірісті. Оған оң-солына қарап, дұрыс-бұрысын таразылап алуға уақыт талабы, саяси науқан ешқандай мүмкіндік бермеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Кәкішев Т.* Қазақ әдебиеті сынының тарихы. — Алматы: Білім, 1994. — 3-б.
- 2 *Смағұлов Ж.* Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — 330, 331-б.
- 3 *Плиев А.* Политика и художественная литература // Вопросы литературы. — 1989. — № 10. — С. 67–89.
- 4 *Иванова Н.* Литература последнего десятилетия — тенденции и перспективы // Вопросы литературы. — Вып. II. — 1999. — С. 9.
- 5 *Сыздықов К.* Мұхтар Әуезов — әдебиет сыншысы. — Алматы: Білім, 1973. — 124, 125-б.
- 6 *Мүсірепов Ф.* Суреткер парызы. — Алматы: Жазушы, 1970. — 139-б.
- 7 *Әуезов М.* Жиырма томдық. — 19 т. — Алматы: Жазушы, 1985. — 496 б.
- 8 *Бердібай Р.* Мұхтар шыңы. — Алматы: Ана тілі, 1997. — 117-б.
- 9 *Жұртбаев Т.* Талқы. — Алматы: Ел-шежіре, 2012. — 63-б.
- 10 *Шаяхметов Ж.* Республиканың партия ұйымдарында идеологиялық жұмыстың жайы және оны жақсарту шаралары туралы // Әдебиет және искусство. — 1951. — № 10. — 1–14-б.
- 11 *Кенесары* — халықтың қас жауы // Әдебиет және искусство. — 1951. — № 4. — 54–64-б.

С.У.Такиров

Казахская литературная критика 30–40 годов XX века на примере произведений С.Муканова

В статье рассмотрены актуальные проблемы казахской литературной критики сороковых годов XX в. и творчество писателя С.Муканова. Отслежены художественные процессы указанного периода и их влияние на художественную природу творчества писателей тоталитарной системы. Автором статьи исследованы жанровое своеобразие литературной критики, художественные произведения и критические статьи известного писателя С.Муканова. Подробно проанализированы такие виды публикаций, как проблемная статья, полемическая статья, литературное обозрение и др.

S.U.Takirov

**Kazakh literary criticism of 30–40 years of XX century
for example S.Mukanov's creation**

In the article considered actual problems of Kazakh literary criticism of the forties of the twentieth century and writer S.Mukanov's creation. Tracked artistic processes specified period and the impact on the artistic nature of the writers of the totalitarian system. The author explores the genre originality of literary criticism and artistic works and critical articles of the famous writer S.Mukanov. However, the report focuses on these types of as a problem article polemical article, literary review and others.

References

- 1 Kakishev T. *History of Kazakh literary criticism*, Almaty: Bilim, 1994, p. 3.
- 2 Smagulov Zh. *History of Kazakh literary*, Almaty: University Kazakh, 1999, p. 330, 331.
- 3 Pliev A. *Questions of literature*, 10, 1989, p. 67–89.
- 4 Ivanova N. *Problems of Literature*, II, 1999, p. 9.
- 5 Syzdykov K. *Mukhtar Auezov — literary critic*, Almaty: Bilim, 1973, p. 124, 125.
- 6 Musrepov G. *Critic's debt*, Almaty: Zhazushy, 1970, p. 139.
- 7 Auezov M. *Twenty volume edition*, 19, Almaty: Zhazushy, 1985, 496 p.
- 8 Berdibai R. *Skill top*, Almaty: Ana tili, 1997, p. 117.
- 9 Zhurtbayev T. *Discussion*, Almaty: El-shezhire, 2012, p. 63.
- 10 Shayakhmetov Zh. *Literary and art*, 10, 1951, p. 1–14.
- 11 *Literature and art*, 4, 1951, p. 54–64.